

АДВЕРБИАЛНАТА ЛЕКСИКА В „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

Мария Деянова

Резюме. В статията са описани откъм лексикална семантика и синтактична съчетаемост с опорни думи всички наречия в текста на Зографския автограф на „История славеноболгарская“ (по изданието му от Б. Райков), класифицирани в следните функционално-семантични типове: наречия за качествена характеристика на процесуален или непроцесуален признак (подтипове – наречия, характеризиращи признака; наречия, оценяващи признака), наречия за количествена характеристика на процесуален или непроцесуален признак (подтипове – наречия за външен количествен признак, наречия за степен), предметноотносителни наречия, наречия за място, наречия за време, наречия за причина и цел, наречия за логически обстоятелства. В езика на „Историята“ са представени всички типове, а от подтиповете не са развити само предметноотносителните за ограничение и някои редки количествени наречия. Най-широко застъпени са качествените наречия с оценъчно значение и наречията за степен и това е свързано и със субективно оцветения тон на изложението в много моменти от труда на Паисий. В съчетаемостта на новобългарските наречия са отбелязани редки различия от съвременния книжовен език. Лексемите, възприети и в днешния книжовен език или запазени в някои народни говори, убедително преобладават над архаичните черковнославянски, старобългарски и др. Това отново потвърждава тезата за народната новобългарска основа на езика на Паисий Хилендарски.

Keywords: adverb, lexical signification, distribution, church slavonic, new bulgarian

Цялостното аналитично описание на сложната – нееднородна и противоречива – езикова тъкан на „История славеноболгарская“ е много трудоемка задача. Може би затова досегашните изследвания, когато са достатъчно конкретни и относително изчерпателни, почти без изключение са посветени на проблеми и явления в рамките на отделни сектори от езиковата система: падежни/безпадежни (аналитични) синтактични конструкции, новобългарско/архаично спрежение на глагола, народен/книжен характер на словообразователните типове, отношението между инфинитива и балканизираната *да*-конструкция и др. Изглежда, че по този път ще продължат проучванията още известно вре-

ме, преди да се стигне до желаната синтеза, опряна на подробни наблюдения и обосновани изводи. Тук предлагам наблюдения над част от речника на „Историята“, обособена и в граматично отношение – наречията.

Като част на речта, която означава признак на признак, наречието обединява широк спектър от лексикални значения, тъй като и самите признаци, конкретизирани чрез него, са и статични, и процесуални, и актуални, и неактуални и пр., и това води до отразяване на разнообразни техни страни и отношения. Тук е приета основната в славянските езици двудялба на наречията – определителни и обстоятелствени. В рамките на определителните се обособяват качествени, количествени и предметноотносителни наречия, а в рамките на обстоятелствените – наречия за място, за време, за причина и цел, за логически обстоятелства и модалност. В работата не се разглеждат т. нар. предикативни наречия, които са част от класа на неглаголните предикативи (Маслов, 1981: 290 сл.). Значенията на наречията се определят в единство с тяхната синтактична съчетаемост с опорната дума в словосъчетанието.

Качествените наречия разкриват качествено своеобразие на признака, означен от поясняваната (опорната) дума. Делят се на характеризиращи и оценъчни (Бояджиева, 1989: 8 и сл.). **Характеризиращите наречия** назовават обективни свойства на процесуален или непроцесуален признак, вътрешно присъщи нему качества, независими от гледището на говорителя. В езика на Паисий тези наречия с едно изключение поясняват глагол и в зависимост от това те в повечето случаи характеризират протичащия процес откъм динамика, темпо, начин на действие и поведение. Например: скончалъ *тихо* жизанъ своя. 41б¹⁾ ; погнати *напрасно* 20б (= внезапно); предржалъ царство болгарское *мирно*. 41б; не възмогъл *по скоро* възети Едрене. НФ²⁾ 44: *скришно* да му прати чловеци. 18б; възтали... сrbие и грци *заедино*. 29а; руси испрво *просто*... шампали книги. 47а; стоялъ... *слободно*. 21а; изишель *таино*. 24а. Паисий разнообразява повествуването си, като наред с наречията понякога си служи със синонимни предложно-именни съчетания, напр. (Копронимъ) *въ таине* послалъ воиска. 17б; сви поданихъ *въ свободу* поживели. 43б.

Посочените дотук наречия са възприети и в днешния ни книжовен език. Изключение е *напрасно*, което се отнася към запазените само в съвременните български говори (например в самоковския градски говор), заедно със следните: *некако* (Вакарелска-Чобанска, 2005), *по мало* (= бавно), *тако* (Геров, 1975–1978). Например: Завръте *некако* косата и ме чукна у ногата. *Некако* е единственото наречие в тази група, което може непосредно да пояснява друго наречие: Милутинъ хитро *некако* призвалъ его къ себе. 36б (синоним: онъ съ хитростию *некако* избегалъ. 18б). Срв. още: *тако* ухватилъ Страшмира 44б. Някои наречия (немногобройни у Паисий) чрез характеристика на глаголно действие косвено разкриват състоянието на неговия субект или обект-резул-

тат, напр.: они *наи чисто* беседать славянски языкъ. 8б = *най-чист* славянски език; приелъ его царъ Львъ... *радостно*. 18б = приел го *радостен*.

В събрания материал се наброяват десет адвербиални лексеми, съвпадащи с равнозначни лексеми от съвременния книжовен език, плюс четири, засвидетелствани в днешните народни говори.

Характеризиращите наречия, невключени в новобългарския език и означени в тази работа като архаични (старобългарски, черковнославянски или други), са значително по-малобройни: *вънезапу* изнемогоша. 1б; възивали *велегласно*. 27б; не можель *никако* да го победить. 1ба; истории... извадили руси... *особно* ради словенскаго народа. 6а. С едно изключение те са употребени в места, силно повлияни от източниците – в първия предговор и в компилирани части от историческия разказ.

Качествените наречия с **оценъчно** значение се отличават от характеризиращите по семантичния момент субективно отношение към признака от страна на говорещия. Те могат да поясняват както динамичен, така и статичен признак, но в езика на Паисий се свързват почти изключително с глаголни форми (финитни и инфинитни). В „Историята“ намираме голям брой оценъчни наречия и това очевидно стои в пряка зависимост от емоционалната реч и изобщо от субективния тон, който оцветява много места от труда му. Привеждаме част от многобройните случаи: ослепиль его *сурово*. 15б; плакали *горко* и *жалостно* по царство болгарское. 48а; не чествовали свое воинство *добре*. 27а; за то *не добре* сътворили. 53а; началъ обличавати его *жестoko*. 15а; болгари же противили се *храбро*. 17а; *зле* жили. 43б; болгари... били *крепко* войнство грчeskое. 43б; да утвердятъ *здраво* въ кое времем да повдигнатъ войска. НФ 45; *наи право* пeседать. 8б. Също такава е и семантичната характеристика на *всрно* 15б; *неправилно* 37а, *прилежно* 22а, *богоугодно* 24б, *искосно* 47а, *почтено* 16б, *покорно* 30б, *неправедно* 17б. И между тези наречия има такива, които чрез оценка на процесуалния признак косвено оценяват актанта на глагола, напр. при преходен глагол – неговия обект: свети Методиа написалъ пришествие Христово толико *хитро* (= умело) и *страшно*. (фактически страшна е била готовата картина на Страшния съд); слова писмена *лепо* наредили. 47а (оценяват се красивите ръкописни букви). В това можем да видим умението на Паисий да използва възможностите на езиковите форми в цялото им смислово богатство. Колкото до ограничението в съчетаемостта на тези наречия, тя е и обективно обусловена от изобилието на глаголи в изложението за сметка на прилагателните (на първите шейсет страници се срещат само сто и три качествени прилагателни); динамиката на събитията не оставя простор за описания на природни или други „картини“, за подробни характеристики на герои и под. И тук намираме синонимия между конструкции с наречие и конструкции с прилагателно или съществително, което разнообразява стила на „Историята“. Например: живель *свето* и *праведно*. 36б — провождалъ све-

то житие. 57а; (Александръ) правилъ свое царство съ великимъ *разумомъ*. 44а — да би *разумно* строилъ царство. 15б.

Огромното множество от оценъчните качествени наречия принадлежат и на съвременния книжовен език. *Лепо* е запазено в някои западнобългарски говори, напр. в югозападния самоковски говор, в песен от с. Доспей: Зашто ни *лепо* прерануваши? (Стоин, 1975). Като книжни архаизми можем да окачествим само сложните наречия *благодетно* 49б и *съмомнено* написали 37б, което е в критичен Паисиев коментар върху съчиненията на сръбските летописци и може би е негов неологизъм. В „житие *красно* съставлено“ 26а наречието е производно от народната дума *красен*, употребявана от Ботев и Вазов, и това ни дава известно право да допуснем, че *красно* не е отбелязано от диалектолозите само случайно. Приблизителното числово съотношение между новобългарските и архаичните качествени наречия с оценъчно значение е 27:3, т. е. 9:1.

Наречията за **количествена** характеристика на признака имат доста нееднороден морфемен състав, разнообразие има и в синтактичните им връзки, и в частните значения. Най-общо се поделят на два функционално-семантични подтипа: наречия за външен количествен признак: брой, обем, кратност и др., и наречия за степен (интензивност) на реализация на признака. В „Историята“ на Паисий освен това са представени наречията за изброяване и съставност. Не са употребени наречия за повторителност, съдържащи числителни, както и някои местоименни наречия (относителни, отрицателни).

Наречията за външен количествен признак поясняват съществителни от разни семантични групи – броими и неброими, одушевени и неодушевени, конкретни и абстрактни. По-редки са съчетанията им с местоимения и глаголи. Особено широка съчетаемост и съответно множество частни значения притежава наречието *много*, въпреки наличието и на адекватни форми *многои* и пр. Ето примери: *много* и премного книги 5б; *много* светии убилъ. 18б; и било бранъ *много*. 33а; *много* време 5б; *много* пакостъ 29а; със събирателни съществителни — било събрано... *много* воинство. 27а; *много* народъ 27б; с отглаголни съществителни — много исцеление 26а. В един случай *много* е самостоятелен обект на преходен глагол: турци научили *много* от чинъ и судъ християнски. 48б. Не са редки съчетанията му с глаголи, обикновено неопределни: *много* трудиша ся. 2а, плакаль *много*. 29а, држалъ его *много* въ темницу. 44б. Но се срещат и пределни глаголи от свършен вид, необичайни в днешния книжовен език: наказаль его *много*. 44б – като синоним на качественото наречие *строго*. *Повече* означава само брой: а са *повече* от нихъ прости ораче. 4б.

Наречието *мало* не е прието в съвременния книжовен език, а се намира в ред народни говори, включително самоковския (Мъжлекова, 1990). Неговата дистрибуция наподобява тази на *много*. У Паисий то е представено и в няколко усложнени варианта: *за мало*, *по мало*, *мало нешто*, както и степенувано – *по за мало*. Срв.: на *мало* се места таквиа книги обретало. 5а; *мало* човековъ

58б; (Александръ) *мало* войска имеяль. 56а; *мало* някои от нихъ побегли. 30а; От оно време начель познавати Христа *по мало* и не совершенно. 22а; приель крщение... *мало нечто* по Шестаго въселенскаго събора, 58а; Давидъ *мало нечто* пребилъ на царство. 24б. При опорен глагол: що болгари страдають, да су они то *мало* искусили, ...59б. Без определяемо: у много книги... *по мало* написано. 5б; въ кратце написа се, како да су за едино лето или *по за мало* царствовали. 56б. Новобългарският вариант *малко* е употребен за означаване на обем: *по малко*... и въ кратце обретае се. 5б.

Само два пъти срещнахме в новобългарската му форма местоименното наречие *неколко*: (Иванъ Шишманъ) поживель за *неколко* лета. 47а; *неколко* книги били изишли на шамъпа. 47а.

Само диалектно разпространение имат наречията *колико* и *толико*, напр. *колико* биха... свети пророци, патриарси. 4б; победиль... *толико* хилади арапие. 54а.

Съчетаемост с глаголи е типична при наречията за повторителност (кратност) на действието и за траене: *често* прочитовати. 1а, *често* приходиль на... поклонение светимъ. 33а; *редко* обретае се. 5б; никому бо дарува ся *долго* жити. 1а.

От архаичните наречия за количество най-широко застъпено е местоименното наречие *неколко* с частни значения „неопределен брой“ и „неопределен обем“ в зависимост от съчетанието си със съществително за броим предмет, събирателно или абстрактно. Напр. побезждали ихъ грци *неколко* крати. 56б; отпускаль Крунъ *неколко* робие грчески. 21а; Крунъ же оставиль *неколко* войска. 20б; имеяль... въ Сремъ и Смедерево *неколко* земля. 39а; По *неколко* време Страшимиръ... не слушалъ своего отца. 44а. В *наи вече* земля тои царъ држал. 55а архаизмът означава обем.

Нямат открити паралели в говорите наречието за определена кратност *многожди* и за неопределена кратност *навремени* и *мало кожда* (= понякога), например: *многожди* предаваше ихъ въ пленение 2б; Мнит се намъ *навремени*... 2б; *мало кожда* имеяли миръ, но се бранъ... между ихъ било. 51б.

От числително е образувано наречието за изреждане *второе*; вероятен сърбизъм е *ово* — *друго*, например: Паки *второе* пошель на Едрене. НФ 45; грчки патриарси... *ово*, да учинать миръ... съ болгари, *друго*, да не отпусчатъ ихъ въ римскою ересь, ... поставили въ Трново болгаромъ патриарха самовластна. 60б. Вероятен русизъм е наречието *на двое* за състав (срв. Бабушка *надвое* сказала. Пословица), например: Разделили се грци *на двое*. 32а; разделили се болгари *на двое*. 35а.

И тук Паисий разнообразява речта си с привличане на синонимични изрази, например: И паки пришель *четвърти път* на Цариградъ. НФ 45. *Много крати* разбиваль грци 24б.

Архаичните количествени наречия са навлезли, изглежда, и в разговорния език на автора, защото ги срещаме не само в компилирани части от „Историята“

му, но и в оригинални и емоционално оцветени места, например във втория предговор: *найболе* земя они освоили. 4а; *више* грехъ, а не полза от нихна... политика приемлють. 4б. В главата за сръбските крале: За *толико* лета сръбие единого цара победили и убили на брань, и хвалат се и притчи написали! 38а; *неколико* земя 39а и 40а; *колико* njihни книги има за кралеве ихъ, у свака различно написали,... кой како... *слишалъ*, от прости чловеци. 40б. Отношението между новобългарските и архаичните количествени наречия за външен признак е 11:9.

Количествените наречия за **степен** (интензитет) на признака имат подчертано широко приложение в езика на Паисий. Наред с качествените наречия за оценка на признака, те са и най-многобройните и със сравнително най-разнообразна синтактична съчетаемост, а оттам — и с нюанси в семантиката. Делят се на два нееднакво големи подтипа: за пределна най-висока или най-ниска степен на признака и за неопределна (варираща) степен на признака (срв. относно съвременния език у Бояджиева, 1989).

У Паисий наречията за пределна степен, присъщи и на днешния книжовен език, са десетина: *едва, до краи, премного, единодушно, неотступно, непрестанно, непременно, свършено, постоянно*. Няколко примера: *Едва* се наиде njihни имена. 5б; също – 13б; поразили грческая войска *до краи*. 13б; знаменитъ билъ *по премного*. 55а: пребивати... *постоянно* въ благочестие. 15б; ако престанеть они гладъ... *свършено*. 22а. В народните говори е запазено *врло* с единична употреба в „Историята“: не *врло* искосно щампали книги. 47а. Наречието *отнюдъ*, вероятно като русизъм, се среща у по-стари автори, според Речника на съвременния български книжовен език, Т. 2. Наречието от местоименен произход *све* (= съвсем, изцяло), което се среща днес в някои западни говори, е употребено от Паисий еднократно: гръци... узели от болгари Илирикъ и *све* го разорили. 13б. В много други говори то има вариант *се*; срв. в „Историята“: *се* брань и войска и злоба между ихъ било. 51б.

Премного в съчетание с прилагателно и *врло* в съчетание с наречие за оценка означават висша степен на непроцесуален признак; останалите се свързват в нашите материали само с глаголи и така получават частното значение пределен интензитет на действието, а по-рядко – минимален резултат от действието (вж. по-горе *едва* = само).

Архаичните наречия за пределна степен са: *конечно* (= окончателно, напълно), антонимът му *невсконечно* 2б, *излиха* (= извънредно), поясняващи опорни глаголи; местоименното наречие *никако* с максимална съчетаемост – с глаголи, прилагателни и наречия. Например: не можель *конечно* да ихъ покори. 10б; Азь *излиха* поревновахъ по рода и по отечество болгарское. 3б; болгари не отступили *никако*. 43б (= нито в най-малка степен); не били *никако* покорни едини другимъ. 52а; (написали) и то *никако* несъгласно. 40б (= несъгласувано).

Наречията за външен количествен признак *колико* и *толико* могат, както и съответните им новобългарски наречия, в емоционална реч да се свържат с ка-

чествени прилагателни, качествени наречия и съществителни и поради това да получат функция на наречия за степен, изразявайки удивление, похвала, възмущение и под., по повод на крайна степен на положителен или отрицателен признак. Например: Съви се дивили *колко* биль красень. 34а; *толико* биль красень. 55б; написаль *толико* хитро. 57б (умело); *толико* лета се противвали гркомъ. 52а; дигали войска *толико* пути на Асена. 30а; Асьнь покориль *толико* земля... и приель титла царская. 54а. И в това се проявява проникновеният езиков усет на Паисий за богатите възможности на съвременната му народна реч.

Новобългарските наречия за **непределна степен** се свързват предимно с глаголи, но имат по-големи съчетателни свойства: Паисий ги употребява свободно и с качествени прилагателни, причастия, наречия, дори с цели обстоятелствени конструкции и подчинени изречения. Тук спадат: *близо* (= почти), *крепко*, *твърдо*, *слабо пространо*, абстрактните по семантика *много*, *още*, *повече*, *наи вече*, *даже*, *мало*, *еще* (двете последни – диалектни по Мъжлекова, 1990). Примери: *близо* за сто лета тако преишло. 39б; да би... *твърдо* съдржалъ веру. 15б; не били *крепко* утвърдени въ вере. 58а; *слабо* разумевали законъ християнски. 18б; населили се *пространо* по тиа епархии. 10б; *повече* богъ милуе прости... ораче. 4б; Оно племе... се било *наи вече* умножило. 7б; Защо ми *още* мало не допусти животъ. 14а; писали тому царю *още* когдa биль неверень велико моление. 23б; *еще* не било въ то время писмо словенское. 18б; Того Андроника Михаилъ поставиль *еще* прежде на царство. 43а.

Заслужават отбелязване някои редки случаи в съчетаемостта на наречията *много* и *мало*, които са изначално специализирани за външен количествен признак. В руски и черковнославянски те не функционират като наречия за степен и не се свързват непосредно с прилагателни и наречия за качество. У Паисий обаче се е отразило развитието на тези наречия в посока към новобългарската им двойка функция. Тези типично новобългарски съчетания се намират в оригинални места от неговото повестуване. Като коментира житие на св. царъ Владимиръ (Владиславъ), Паисий критикува: грци *много* несагласно (= несъгласувано, несъобразно) писали... въ житие его, или по неведениемъ, или покривають родъ его, како е биль царъ болгарски. 53б. Тъй като се говори за единствена грешка, следва, че *много несагласно* не означава голямо количество несъгласувани с фактите неща, а степента на несъгласуването на твърдението на гръците с истината. В резюмето си за знаменитите царе Паисий поставя дидактичния си въпрос: Чесо ради *знаменитъ* биль царъ Асьнь стари *по премного*. 55а, където наречието е дори двойно степенувано, а и съчетано с качествено прилагателно, подлежащо на степенуване (по-знаменит, най-знаменитъ). Подобно е поведението на наречието *мало*: они *мало* по искусни читати и писати. 59б.

Архаичните наречия за степен са представени в „История славеноболгарская“ със значителен брой лексеми. Интересна употреба показва наречието за брой и обем *неколко*, което по изключение е получило второ частно значение – неопре-

делена степен на процесуален признак: (Турци) *неколко* престали и устидели се похищати безъсудно вещи християнские и имение ихъ за *неколко* време изпрво. 48б. Но тая прилаголна употреба (вероятен русизъм) не е приета в съвременния книжовен език. Нормална е прилаголната употреба на наречието *по мало*, ако глаголт е от несвършен вид или в семантиката му има момент (компонент) на изменение, развитие, срв.: От оно време начель познавати Христа *по мало* и не совершенно. 22а; последни родъ навикнули *по мало* съ турци живеяти. 48б.

Специализираните наречия за степен *весма*, *велми* и значително по-редките *зело*, *паче* и *горе* имат различно развита съчетаемост. На първо място е *весма*, което пояснява глаголи във финитна форма и в причастна форма, качествени прилагателни, количествени и качествени наречия. Следният пример в житието на св. Владимир доказва посоченото по-горе *много* като наречие за степен: Написалъ, како да е от рода сръбскаго, синъ Немана Симеона, но *весма* погрешили: не знали въ коя лета билъ Симеонъ сръбски. 26а, т. е. грешката е само една. Другите случаи: (Крунъ) *весма* смериль грци. 19а; *весма* би благодарили 59б; (Маврубиръ) преписалъ... за блгарски царове, но *весма* кратко. 5б; За некои цари *весма* въ кратце написа се. 56б; будешы *весма* неискусенъ. 1а; Кралевство ихъ... било *весма* тесно. 40а; Болгария на стредѣ турчинамъ... зато су *весма* озлоблени и попрани болгари. 59а.

Наречието *велми* пояснява глаголи, качествени прилагателни и предложно-именни съчетания, в които името съдържа семантичен компонент за качество, например: Ноя порадовал се *велми*. 6а; убоял се *велми*. 34б; (Самоиль) прогневаль Бога *велми*. 25б; билъ хитаръ и смотреливъ *велми*. 26б; (Петръ) имеялъ оно писание *велми* въ ползу душевную. НФ 46.

Наречието *зело* се среща съчетано с наречие, както качествено, така и количествено непределно: *зело* потребно естъ. 1а; били много *зело*. 11б. Наречията със сравнително значение *паче* и *горе* се съчетават с качествени прилагателни, а *паче* – и с глаголи: сръбие, кои су подъ турчина даници, *горе* су прости и нищетни от болгари. 59б; Калиманъ билъ *паче* оца своего благополученъ. 32а; Тако се прославиль... *паче* своего отца. 33а. *Више* в съчетания с качествено прилагателно или съществително е вероятен сръбизъм (в старобългарски има само локално значение): мнить имъ се да су *више* били они испрво славни съ кралевство и воиска и земля от болгари. 40а; *више* грехъ, а не полза. 4б.

Отношението между новобългарските и архаичните наречия за степен е 16:14. Общото отношение между всички количествени наречия е 27:23.

Предметноотносителните наречия в „История славеноболгарская“ са послабо застъпвани. Образувани са отчасти от относителни прилагателни, отчасти от предложно-именни съчетания и поради това имат в значението си елемент на отношение към предмет. Намират се почти изключително съчетани с глаголни форми, финитни и инфинитни. Частните им значения, представени в „Историята“, са: а) начин; б) съответствие; подобие, в) локализация; г) ограничение.

Примери: а) Владимиръ князь... приель светое крещение въ лето 1008 *въсенародно*. 58б; предржалъ за много време царство болгарское... *безметежно*. 41б; да би противил се *вкупе* съ греци маджаромъ. НФ 47; устидели се похищати *безъ судно* вещи християнские. 48б; б) да умру на воиска *вitezски*. 14а; *мученически* скончалъ свое житие. 36б; но се учать... думати *по грчки*. 3б; болгари *латински* читали и писали. 18б; в) *съборно* проклели и отлучили его от закона. 37а (= на съборъ); г) Иустиниянъ царь билъ от Охридонъ *родомъ*. 58а (по род). Повечето от тези наречия не са възприети в съвременния книжовен език.

В съчинението на Паисий не е представен най-продуктивният днес, но развил се доста по-късно функционално-семантичен подтип на предметно-носителните наречия – отадективните наречия за ограничение (отношение), поясняващи прилагателни и глаголи най-вече в научния стил на езика (*методически* интересен, *телесно* слаб, опериран *амбулаторно* и т. н.).

Обстоятелствените наречия за място дават пространствена характеристика на действието: абсолютна или относителна локализация в пространството, направление, изходен пункт на движението и пр. В „Историята“ са представени и трите тези частни значения, срв. Он призвалъ его при себе *близко*. 21а; вариант – *близо* 59а; съгорель *тамъ* царь Уалентъ. 10а, вариант: Поставили *тамо* престолъ царский. 8б; изнели го *високо* до облаци. 7а; напали ему *настреща* болгари. 14а; кои *де* се е преставилъ. 26а; *изоколо* вода обходила. 47б; взвратил ся царь *назадъ*. 14а; изгналъ *от тамо* грчки народъ. 11б; за сrbие *нигде* нема никако писмо. 40б; (Крунъ) напалъ на Никифоръ ... не *далече* от Никопола. 19б; Наречието *напреди* (Калиманъ... изходилъ *напреди* и управлалъ свое воинство. 33а) има приблизителен паралел *напреде*, но регистриран с темпорално значение, в народен говор : Това го немаше *напреде*. (Вакарелска-Чобанска, 2002). Срв. -е в *изване*: Иванко обвладалъ Трново и *изване* гору ему. 31а.

Точни съответници в говорите имат *изоколо* и *тамо* (Геров, 1975–1978).

Повечето от архаичните наречия също имат варианти, понякога датиращи още от старобългарски: *откуде* произишли 6а и *откуду* 1б; Петръ обтекалъ Иванка ...*отвсуду*. 31а, и *отсвуду* обтекалъ грци. 46б; възвратилъ его *воснетъ* въ Србию. 43б; и воиска его побегла *натрагъ*. 34б; *ту* преживели 47б и за то *зде* написахъ на они отцегугатели. 5а. Други локални значения се предават и с новобългарски, и със старобългарски наречия: *оттуду* много мощи светихъ пренель въ Болгарию. 25а; и *от тамо* 11б; вратили се *тогда* посрамени *въспетъ*. 25б; и *назадъ* 14а; погублалъ землю *идеже* преходилъ. 19б; и за самого Фока не знаяли *где* естъ. НФ 44. Не можем да свържем употребата на едните или другите с компилативния или оригинален характер на близкия контекст, тъй като новобългарските наречия се срещат и в свързан разказ за исторически събития, а в резюмета и коментари се вмъкват и черковнославянски лексеми. Напр. в заключителните л. 51б и 52а – Не писа се *зде*, що би похваляли болгари; обтекли ихъ турци *отвсуду*. Някои книжни лексеми са „онарод-

нени“ фонетично, напр. *внутаръ* 30б в.м. рус. *внутрь* и др. „Количественото отношение е 13 новобългарски срещу 8 архаични.

Паисий систематично избягва удължението *-ка*: не е допуснал нито един случай на „тука“, „дека“ и пр. Може би ги е смятал за прекалено простонародни или за диалектно ограничени.

Новобългарските **наречия за време** в езика на „История славеноболгарская“ са главно два типа: а) означават положение във времето: *днесъ* 8а, *напоследокъ* ба, *сега* (*сега* дръжат римска вера. 8б); б) точка във времето с оглед към друг, вече известен момент: *после* и вариантът му *последи*, *прво*, *испрво*. Най-голямо приложение намира *после* (повече от 25 пъти), напр.: *после* за много време писано житие его. 26а; мали царства били, *после* ги погребили иевреи. 7б. Вж. още 8б, 9б, 10а, 10б, 11а, 12а или 39а (четири пъти), 40а, 46б, 47а, 47б и т.н. Вариантът *последи* също е много чест; пази се в някои говори (Геров) Онъ *последи* за многа лета живеяль. 32б. Наречието *прво* може да се степенува: прво се они кръстили. 4а; Ако се и подносеть руси... да са *по прво* они прияли писмена словенска... но несть тако. НФ 92; Богъ... *наи прво* нихъ взлюбиль и прославиль. 5а. Срв. в самоковския говор: Ти тука *прво* сврашташ. (Вакарелска-Чобанска, 2005).

Някои наречия се усложняват с предлози-представки, за да означат пределен или начален пункт на поясняваното действие: Тривелия научиль ихъ судъ царски и градски... *испрво* то они никако не знаяли. 52б. И по мало како ишли... они... узимали... земля и местъ и тако *до после* узели сва Тракия и Македония. 10б; И *до днесъ* болгари седать и живеють на тая земля. 11б; И населили се болгари на тая земля, и *донинс*, како се видить 10б; (и в говорите: вж. Мъжлекова 1990: 67). В самоковския говор: Кога дойде, *испрво* те не познах. (Вакарелска-Чобанска, 2002).

От местоименните наречия новобългарски вид имат *кога*, *никога* и наречие-то-съюз *докле*. Например: А *кога* узели турци болгарска земля, ... 5а; *Кога* се умножатъ njihни синове и внуци... ба-б: *никога* не могли победити его. 55б; *докле* царствовалъ, Асенъ зималъ данъ от цари грческие. 30б.

Черковнославянските наречия за време не отстъпват по численост на новобългарските. Ето примери: а) (епископъ) крстиль его *нощю*. 22б; *абие* услышанъ бысть. 22а; б) якоже и *прежде* рече ся. 1ба; *потомъ* отсекаль ему и главу. 23б; *По семъ* обратиль се на царя грческаго. 43б;

За известно асимилиране на архаизми говорят новобългарското аналитично степенуване на старобългарското наречие в *по прежде* били отступили латини от православие. 23а и еднократно употребеното *изпрежде*, може би образувано от Паисий по модела на (самоковското) *испрво*: Муртагонъ узель сестру свою що биль *изпрежде* плениль Никифоръ. 21б. Усложнени с предлози са още: *издавна*, *доселе*. Напр.: Тебе остави отць наша *издавна* вав Видинъ самовластна. 45б; *до селе* въ они монастирь почивають мощи его. 26а.

Като вариант на *последи* се явява доста по-рядкото *последже*: Кириль учил се *последже* философию. 57а.

От местоименните наречия са застъпени относителните *егда, когато*, както и *тогда, некогда* и *всегда*. Напр. *егда* видели ихъ, яко истина бегаютъ, потекли за нимъ. 20б; *А когато* имеяли и грчка земля... подъ собою,... свещеници грческие не дирали никако. 61а; *тогда* била въдова. 21б; По мало *некогда* имели съ нихъ войска и брань. 51б; Биль любиль *въсегда* да идеть на ловь. 21б.

И при темпоралните наречия се установява вариантна употреба на равнозначни новобългарски и архаични лексеми, при което в повече случаи честотата на новобългарските варианти е по-висока: *после (последу) // послежде, испрво // изпрежде, до днесъ // доселе, докле // дондеже* (еднократно). Архаичните наречия не показват убедителна зависимост от конкретния книжовен извор, т. е. от компилативния характер на дадено място от труда, защото в най-близкия контекст на наречието в шестнайсет случая преобладават новобългарските елементи, а само в девет – книжовните. Например: *Егда* испрво зели грци землю от Смилца цара от Серезъ до Щипъ, разделили се болгари на двое: охридски остали съ арнаути заедино, трновски – съ власи заедино. 35а; И въсталъ съ велика ярость Йоанъ Калиманъ и разориль градове грческие множество от основание. И *донине* пусти от нихъ има. 32б.

А числовото отношение между новобългарски и архаични лексеми е 12:14.

Обстоятелствените наречия за причина и цел са малко. Новобългарски са: *защо, понеже, самоволно* – за причина; *на пакостъ* – за цел. Напр.: *Защо* ми още мало не допусти животь? 14а; проклинали грци цара Уалента *защо* пустиль болгари презъ Дунавъ. 10б; *Понеже* жестока брань... съ цари грческие имеяль. 54б; оставиль царство *самоволно*. 20б; (срв. На самовол'е ништо не сам правила (Вакарелска-Чобанска, 2005); (патриарси цароградски) *на пакостъ* и злоба що имеють на болгарии... не поставляють от болгарскаго языка епископи. 61б.

Архаични са: *волею, зато, а того ради* означава и причина, и цел. Напр. предал се *волею* гркомъ. 27а; и *зато* се конечно разлучили гръци и римлани. 60а; били гръци въ велика теснота... *Того ради* писали тому царю... велико моление. 23б; Методиа... повече *того ради* приишель, да би възмогалъ научити и уловити болгарии въ вери христианстей. 57а. Цел означава и предложноименното съчетание *у прекостъ* (= напук, за яд): царъ же грчески искупилъ онии народи болгарски... *у прекостъ* Симеону. НФ 43.

Наречията за логически обстоятелства се групират в два функционално-семантични типа, тъй като обикновено тук се включват и наречията с модално значение. В „Историята“ такива са въпросителното *дали*, изразяващото достоверност *истина* и близките до това *яве* и *известно*. Например: *Дали* оставяя некои гркъ съ свой язык и учение, и род. 4а; начели гръци бежати, болгарии же не смеяли погнати ихъ напрасно, да се некако не преластатъ. Но *егда* видели, яко *истина* бегаютъ потекли за нимъ. 20б; Ту *яве* – воини били бологарски въ Панония. 21а-21б; руски... печатени истории показують *известно*, како е царъ грчески Маноиль призваль турци испрво на Болгария. 46б. Можем да приба-

вим и усложненото със съюз *како да* за изразяване на привидност (= като че ли), напр. То сръбие нашла и препсали Стевану Насилному... и показують *како да* естѣ они места и народи покорилъ и имеялъ подъ власть Стевань. 376.

Другият семантичен подтип обхваща различни видове **логически уточнения**: категоричност, противоречие, прибавяне, съответствие на резултат и цел и пр. Примери: *такмо* 1а, 5а, 6а, 8а и др. (= само) и синонимът му *тачио* 61 (рядко), *тако* 37а (= също) и синонимът му *такожде* 22а; *различно* написали 4б; *пак* (паки) 61б, 2б; незнано где 36а; *вапреки* 5б (= обратно), *въсуе* 7б и синонимът му *залуду* (= напразно). Срв.: *такмо* петъ именууют се кои се нарицали кралеве. 12б; (патриархъ) *тачио* надъ Болгария заповедашь, надъ свои епископи. 61а; (Теофилактъ) очистилъ Болгария от ереси различни, *тако* и Влахиа. 28б; послалъ Муртагонъ... папи римскому Николаи, *такожде* и у Цариградъ 22а; (грци) *вапреки* писали, како е нимъ било прилично, да не имъ е срамота... 5б; (Богъ) възбранилъ имъ не богопротивити се и пре-лащати се *въсуе*. 7а-7б; видель... прельсть чловеческую, како се трудатъ *залуду*. 7а; Послежде... патриарси цароградски... *пакъ* освоили Търновска патриаршия 61б; предаваше ихъ въ... запустение и *паки*... укреплаше. 2б.

Това семантично многообразие е свързано с големи различия в съчетаемостта на „логическите“ наречия: те могат да се отнасят към глагол, предложно-именно съчетание, числително, присъединителна конструкция и др. (Вж. примерите).

По брой архаичните наречия надвишават двойно новобългарските шест наречия, от които две са диалектни, срв. в самоковския говор: Ама он *истина* ли е умрел? Оно *истина* така стана (Вакарелска-Чобанска, 2005: 138).

В „Историята“ се намират и т. нар. предикативни наречия (*възможно, прилично, полезно* и др.), както и предикативна употреба на разгледани от нас наречия (*известно, несъгласно*), но тези въпроси излизат от рамките на нашата тема, защото се отнасят до неглаголни предикатив като самостоятелна част на речта (Маслов, 1981).

Нашите анализи ни убеждават още веднъж в основния новобългарски характер на езиковата материя в „История славенобългарская“ както в качествено, така и в количествено отношение, ако имаме предвид системните езикови единици, а не зависимата в голяма степен от съдържанието тяхна честота в текста. В творбата са представени новобългарски и архаични (черковнославянски, старобългарски и др.) наречия от всички функционално-семантични типове и почти всички подтипове, свойствени и на съвременния български книжовен език; отделни адвербиални лексеми са засвидетелствани само в някои народни говори. Непълноти откриваме при подтиповете на предметноотносителните, модалните и за логически обстоятелства. Не се срещат и някои разновидности на количествените наречия, образувани от числителни, а лексемите, означаващи цел, са единични. Най-многоброен е лексикалният състав на качествените наречия с оценъчно значение и на количествените наречия за непределна степен и това стои в ясна зависимост от субективния тон и откритата емоционалност на Паисиевата реч в много части от труда му.

Относно синтактичните функции на наречията единственото по-важно различие между „Историята“ и съвременния книжовен език виждаме в почти изключителната свързаност на качествените наречия с финитни глаголни форми като опорни членове в словосъчетанията, което се обяснява със спецификата на динамичното историческо повествование. Старобългарските наречия за степен (непределни) показват по-широка съчетаемост в сравнение с новобългарските от същия подтип. При важното количествено наречие *много* се проявява едно съществено функционално сходство между езика на „Историята“ и днешния книжовен език: ако и рядко, *много и мало* функционират и като наречия за степен, тъй като показват съчетаемост и с качествени прилагателни и наречия, каквато старобългарски и черковнославянски език не познават. Това би трябвало да се преценява като една от синтактичните черти, „диагностични“ за новобългарската основа на Паисиевия език. (Нека споменем, че в Речника на съвременния български книжовен език статията за *много* започва с „в голяма степен“).

В общия брой на адвербиалните лексеми решително преобладават наречията, които имат продължение в съвременния книжовен език или някой народен говор, над общия брой на черковнославянските и други архаични наречия. Самите новобългарски наречия са в огромното си множество общобългарски, включително т. нар. народни (напр. *залудо*). Почти липсват диалектизми с ограничено разпространение като *све*, *толико* или самоковските *напрасно* (=ненадейно), *истина* (=действително), *испрво* (=отначало).

В рамките на повечето функционално-семантични подтипове Паисий варира – в различни неголеми размери – новобългарски със синонимични или равнозначни архаични наречия: *леко//красно*, *повече//више*, *още//еще*, *най-бо-ле//наивече*, *ту//зде*, *сега//нине*, *до днесъ//до нине*. Повече варианти имат обстоятелствените наречия.

Изборът на народен или книжен вариант се определя в известна степен от компилативния или оригинален характер на текстовия отрязък или цяла глава от „Историята“. В това отношение изцяло оригиналният втори предговор представя максималната разлика между двайсет и три новобългарски лексеми срещу четиринайсет архаични. При това между архаичните няма наречия с предметноотносително, модално и кратно значение (каквито има сред новобългарските). Но този текст е много различен по съдържание от основното повествование и не може да бъде мерило за общото съотношение между заети и собствени елементи в езика на автора. В текста на л. л. 50б – 52а от глава шеста, резюмираща и публицистична, елементите са в равновесие – 12:13. Сборът от лексемите в компилативните глави четвърта и седма показва отношение 41:39. На три листа оригинален текст (59а – 61б), най-заострения политически и най-емоционалния, съдържащ и народна форма на заповед – *да помнишь!* – намираме огромен брой книжни елементи (тук вече се имат предвид не само наречия!), а именно: речникови еди-

ници – седем съществителни на *-ие* и едно сложно, местоимения (*весь, сия*) и местоименни наречия (4), наречия за начин, количество, степен, време и причина; граматични явления – дат. падеж не само за лица (и множ. ч.), дат. пад. с предлог *по*, винит. пад. за ж. род на съществителни, местоимения и прилагателни; дълги окончания на прилагателните за трите рода и мн. ч.; окончания за сег. вр. 3 л. ед. и мн. ч.; формите *естъ и су*; условно наклонение за желателно действие в подчинено изречение, инфинитив в съставно сказуемо модално и фазово; предлог *прежде* (всичко 18). Налага се извод, че и най-горчивите си констатации, и най-съкровениите си идеи Паисий изразява на език, силно повлиян от черковнославянския (който слуша и чете по няколко пъти на ден).

Ето още един откъс от оригинален текст: не писа се *зде, що би похвалили болгари*, а грци хулили, *смотри* читателю, но како се *обрете деяния ихъ*, тако и написа се. 51б. За силно взаимопроникване на двете езикови стихии свидетелстват и по-вероятно неволните контаминации в речта му, като например *живеяти* 48б (вместо *жити*), *говоруют* НФ 90, *гощавают* 4а и др. При такива резултати от сравнения между компилативни и оригинални откъси от съчинението на Паисий изниква основателно съмнение дали е „задължително“ езикът на Паисий „да бъде разделян на две: езикови показатели на компилираните части и езикови норми на оригиналния Паисиев текст“, и то „след внимателен анализ на съвпаденията и разликите между текста на Паисий и използваните източници“; дали „едва след това е правомерно да се дава обща характеристика на езиковата структура на „История славеноболгарская“ и да се търси нейното място в развоя на новобългарския книжовен език“ (Минчева, 1982: 42). Още повече и затова, че „Историята“ е влияла върху читателите, слушателите и книжовниците, последователи на Хилендареца, като едно цяло, с всичките си стилови и езикови особености. Книжовният език не се е формирал с усилията само на онези малцина, най-надарените, които са били способни да анализират веднага възприятията си така, както ние бихме правили анализ на Паисиевата редакторска работа над изворите.

БЕЛЕЖКИ

1. Примерите се цитират с малко опростена графика по Б. Райков. Паисиевият ръкопис на „История славянобългарская“. София, 1989.
2. Няколко примера се цитират по Паисий Хилендарски. „История славенобългарская“. Изд. Т. Ф. Чипев, б.г. Стъкмил за издание с увод и пояснителни бележки Н. Филипов (в съкращение НФ).

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиева, Е. (1989). *Синтактико-семантични типове определителни наречия и условия за тяхната употреба в българския и чешкия книжовен език*.
- Автореферат. София: Специализиран научен съвет по езикознание при БАН.
- Вакарелска-Чобанска, Д. (2002). *Самоковският говор. Трудове по българска диалектология и история на българския език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Вакарелска-Чобанска, Д. (2005). *Речник на самоковския говор*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
- Геров, Н. (1975–1978). *Речник на българския език (фототипно издание)*. Т. I–VI. София.
- Маслов, Ю. С. (1981). *Грамматика болгарского языка*. Москва: „Высшая школа“.
- Минчева, А. (1982). Езиковата ситуация в българските земи през XVIII в. и „История славянобългарская“. *Старобългаристика*. VII, 4.
- Мъжлєкова, М. (1990). *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*. София: БАН.

ADVERBIAL LEXIS IN ISTORIJA SLAVJANOBOLGARSKAJA

Abstract. The paper analyzes all the adverbs used in *Istoriija slavjanobologarskaja* by Paisij of Hilandar. The authograph of Paisij is used for this study according to its edition by Bozhidar Rajkov (1989). The semantics and syntactic peculiarities of the adverbs are discussed. Further, the adverbs culled are classified according to their semantics and function in the phrase and thus are grouped adverbs for quantity, for time, place, aim, and several others. Paisij often uses adverbs with various functions. The most frequent are adverbs expressing quality, value, and grade and this is the result of the emotional style and metaphorical wording of Paisij. There are slight difference in the collocations of the adverbs in Paisij's text and their collocations in the present-day Bulgarian literary language. Adverbs known from the modern Bulgarian literary language or those used in present-day dialects prevail in Paisij's text over the bookish Church Slavonic forms. This observation shows once again that the language of the Hilandar monk is modern Bulgarian.

Maria Stilianova Deyanova PhD

✉ Samokov 2000, 44 Otec Paisii str.